

Микола Симчич

(Київ)

Курси логіки в Києво-Могилянській академії

Серед рукописних курсів професорів КМА, що збереглися до нашого часу, провідне місце посідають курси логіки. Діалектика і логіка були єдиними філософськими курсами, дозволеними для викладання указом короля Владислава IV від 1635 р. Хоча крім них з самого початку читалися й інші філософські курси, однак, зі всіх збережених до сьогодення, вони представлені найбільше. Між 89 рукописними збірниками, виділеними як філософські курси професорів КМА в описі Стратій, Андрушка і Литвинова, 78 містять у собі діалектику і логіку¹ або одну з них. Крім того, 25 курсів діалектики містяться в риторичних збірниках². Завдяки такому широкому представленню, саме з курсів діалектики і логіки можна найадекватніше судити про особливість філософської культури на різних етапах історії КМА. Про те, що ці курси повністю відповідають для такої ролі, свідчить їхнє місце в системі викладання філософії.

Логіка займала особливе місце в навчальному процесі КМА (як і в більшості навчальних закладів Європи). Щоб зрозуміти особливість її статусу, потрібно розглянути спочатку саму систему навчального процесу КМА. Тут було вісім навчальних класів: один підготовчий і три граматичні належали до нижчих класів, класи поетики і риторики – проміжні та два вищих класи – філософія і теологія. Навчальний процес у нижчих (і проміжних) та вищих відрізнявся радикально. В нижчих існувала ціла система педагогічного стимулювання (задавання екзерцицій і окупацій, визначення найкращих учнів у класі і перевірка за їхньою допомогою знання інших, різного роду екзамени). Як твердять дослідники³, у старших класах від усіх цих педагогічних засобів відмовлялися, натомість основну роль тут відігравав диспут. За допомогою диспуту перевірялось знання студентів, а також стимулювалось їхнє вміння мислити логічно. Основну базу для можливості проведення диспуту студенти одержували з курсу логіки⁴. На думку Теофана Прокоповича, мета логіки – краще керувати операціями розуму у веденні диспуту⁵. Тому й не ди-

вує місце логіки поміж проміжними класами і вищими. Завдяки їй уможлилювалось навчання у вищих класах.

Курси логіки поділялись на дві частини: меншу логіку, яка називалась діалектикою, і більшу логіку, яку називали власне логіка. Це пов'язано з тим, що в Середньовіччі терміни діалектика і логіка часто вживались синонімічно. (До речі, засновник логіки – Аристотель – не виробив окремого терміну, який би позначав цю науку⁶, термін «логіка» з'явився вперше, мабуть, у працях стоїків⁷.) Сам розподіл логіки на дві частини був методично-навчальний, на що вказує Калиновський у своєму курсі, однак він твердить, що кожна з них більше опирається на різні книги Аристотелевого «*Органону*»: Логіка на Аналітику (він не вказує чи на першу, чи на другу), а Діалектика на Топіку⁸.

Причину цього поділу потрібно шукати в середньовічній логіці. Ернест Муді в розділі «Середньовічна логіка» (у книзі «Історія логіки» під редакцією Пріора) твердить, що розвиток середньовічної логіки був пов'язаний з тим, які книги Аристотеля були відомі. На початку Середньовіччя на Заході були відомі тільки дві книги Аристотеля «Категорії» і «Про тлумачення», це було однією з причин, чому «в навчальній програмі різних середньовічних шкіл на логіку дивились як на “мистецтво промови”, вузько пов'язану з граматикою і риторикою, корисну для тлумачення текстів Біблії і церковних отців та виправлення очевидних протиріч, знайдених у тих текстах. Це впливало на утворення середньовічної концепції логіки як дисципліни, яка займалась синтаксисом і семантикою природної мови і валідністю форм умовиводів»⁹. Але в XIII ст. перекладаються інші частини «Органону» і на основі них формується нова логіка «*Arg nova*». В університетах логіка вивчалась на нижчому – філософському – факультеті, «але оскільки філософські твори Аристотеля і арабських мислителів вважались небезпечними для ортодоксії, їхнє вивчення було резервоване для вищого – теологічного факультету»¹⁰. Це спричинило те, що логіка на філософському факультеті і далі розвивалась на формальних і лінгвістичних принципах, утверджених у XII ст., хоча й збагачених такими творами як «*Перша Аналітика*», «*Топіка*» і «*Про софістичне заперечення*», а ось «*Друга Аналітика*» і «*Органон*» як цілісність були в розпорядженні теологічного факультету¹¹. З цього можна зробити припущення, що саме це послужило для роздвоєння логіки на дві частини, з яких перша, що була більш формальною, часто ішла поряд з риторикою.

Також потрібно зауважити, що розуміння логіки у професорів КМА часто було ширшим, ніж сьогодні. Це пов'язано з тим, що її розглядалось на-

самперед як навчальну дисципліну, роль якої впливала з системи університетської освіти. Тому в курсах логіки ми можемо зустріти частини, які тепер найчастіше належать до інших галузей філософії. Логіка – найбільш об'ємна дисципліна в *philosophia rationalis*, яка була вступною частиною для подальшого вивчення філософії. Вона структурувала мислення, готувала термінологічний апарат.

Рукописні курси логіки, які використовували в різних навчальних закладах, мають практично однакову структуру. Цю структуру можна було б описати так.

Всі курси поділяються на дві частини: мала і велика логіка або діалектика і логіка. Деколи на початку малої логіки¹², а в деяких курсах великої¹³ йдеться про філософію взагалі, її назву, визначення і поділ. А також можуть обговорюватись причини філософії згідно з Аристотелевим поділом причин (матеріальна, формальна, цільова, діяльна)¹⁴.

Далі в усіх авторів діалектика складається з трьох головних частин, відповідно до трьох операцій розуму: про термін, судження і доказ.

У частині першій розглядається визначення терміну, його поділ і деякі властивості, напр.: супозиція. Трапляється, що до цієї частини входить короткий виклад вчення про категорії¹⁵.

У другій частині йдеться про судження. Тут завжди розповідається про ім'я і дієслово як суттєві частини кожного судження, до них ще додається визначення мовлення або судження (*oratio*)¹⁶. Але в деяких підручниках ця частина пропущена¹⁷. Також пропонується дефініція судження і визначається, скільки є його видів. Потім розповідається про властивості судження: кількість, якість, протиставлення, рівнозначність, конверсію та ін. Це трапляється в усіх наведених діалектиках. У другій частині також може розповідатися про визначення і поділ (*definitio et divisio*)¹⁸.

У третій частині діалектики йдеться про логічний доказ (аргументацію), який практично зводиться до силогізму. Розповідається про матерію і форму силогізмів, їх фігури і модуси, а також про софістичний силогізм і його спростування. На цьому закінчується мала логіка.

Як бачимо, в малій логіці знаходимо в основному все те, що входить до класичного розуміння логіки, навіть сучасні підручники з логіки, що побудовані на класичний спосіб, базуються в основному на цих трьох частинах¹⁹.

Велика логіка виходить за межі нашого сучасного розуміння логіки. В ній є багато частин, які тепер би могли входити до метафізики чи до вступу до філософії. Їхнє включення у XVIII ст. до логіки було зумовлене не тільки таким історичним фактором як традиція, але мало певне логічне виправдання.

Вагому частину великої логіки в усіх авторів посідають роздуми про природу логіки. Визначається її матеріальний і формальний об'єкт. Визначається, чи вона є наукою, чи мистецтвом; якщо наукою, то чи теоретичною (споглядальною), чи практичною; чи вона повинна навчати, чи піддаватись навчанню. Обговорюється її відношення до інших наук. Визначається, на які частини вона ділиться і які невіддільні ознаки має.

Після цієї вступної частини йде розділ про дистинкції. В ньому розповідається, що таке дистинкція і які види вона має (реальний і раціональний)²⁰. В деяких підручниках ця частина називається «Про єдність і поділ»²¹ або «Про єдність, ідентичність і дистинкцію»²². В деяких підручниках вона відсутня²³.

Наступна частина є в усіх без винятку розглянутих у даній роботі рукописах – про універсалії взагалі. В даному розділі розповідається про загальну сутність універсалій. Деякі автори використовують тут свого роду історико-філософський метод і розповідають про те, які думки про універсалії траплялися в історії²⁴. А деякі займають відносно систематичну позицію, акцентуючи свою увагу на внутрішній структурі універсалій і поділі їх (метафізичні і логічні і т. д.)²⁵. Але і одна, і друга позиція змішані, тому що перші не обходяться без обговорення внутрішньої структури, а останні не можуть обійтися без вказівки на своїх попередників.

Наступний розділ – універсалії зокрема. В ньому розповідається про класичне порфірієво-аристотелівське вчення²⁶, про п'ять предикабилій (рід, вид, відмінність, невіддільну ознаку і акцидент), в усіх без винятку авторів додається ще одна предикабилія – індивідуум²⁷.

Після вчення універсалій подається вчення про предикаменти (категорії). Виклад цього вчення завжди супроводжується теорією про антипредикаменти і постпредикаменти. В різних авторів ця частина подається не завжди в однаковому обсязі, навіть кількість антипредикаментів і постпредикаментів може бути різною (див. далі у викладі логіки Калиновського). В кінці деяких підручників з логіки подається коментар до Аристотелевих книг «Про тлумачення» і «Про софістичне спростування»²⁸. В деяких роботах на закінчення дається повторне висвітлення другої і третьої операцій розуму²⁹.

Як бачимо, всі попередньо розглянуті логіки не виходили за межі змісту Аристотелевого «Органону» і його середньовічних інтерпретацій. Мабуть, саме цією традицією був зумовлений зміст курсів логіки у навчальних закладах Європи XVIII ст. Але водночас не варто забувати, що логіка була першою дисципліною, яка вивчалася у філософському класі, і вона мала завдан-

ня не тільки розкрити ази логіки як науки, але й підготувати учнів до опанування подальших філософських предметів. Ця підготовка полягала в подачі термінології. Тому кожна з тем, яка висвітлювалась в курсі логіки, подавалась за такою схемою. Виставлялось певне філософське поняття. Потім давалась його дефініція і визначалось, яке місце воно посідає в категоріальній системі філософії. Звичайно будь-яка дефініція проходила через найближчий рід і видову відмінність – це, в свою чергу, предикабилії. (Тому, не розкривши цієї теми, не можна було переходити до подальшого вивчення філософії.) Давши визначення певному поняттю, переходили до визначення видів, на які воно поділяється (розділ про дистинкцію). Так само розділи про антипредикаменти і постпредикаменти були дуже важливими, оскільки тут говорилось про відношення між поняттям (синонімічне, омонімічне й аналогічне). Як відомо, основним досягненням схоластичної філософії була аналогія суцього, на основі цієї теорії трималась вся метафізика. Тому, не пояснивши терміну аналогія, не можна було переходити до вивчення метафізики. Завдання пояснення всіх цих термінів було поставлено перед логікою.

Також не можна забувати про саму систему освіти у вищих класах, стержнем якої був диспут³¹. Диспут був настільки важливою особливістю тогочасної освіти, що його духом був просякнений будь-який філософський виклад. Як можна побачити, розглядаючи підручники КМА й інших тогочасних університетів, більшість з них була написана з використанням методу *Sic et non*, який має свої початки ще у Петра Абелярда, що є прямим відображенням системи диспуту. Розглядаючи будь-яке питання, автор на початку наводить декілька думок, які не збігаються з його власною. Потім, висвітлюючи питання, висловлює свою думку, а відтак побиває думки опонентів. У логіках XVIII ст. цей метод рідко зберігся в своїй чистоті³², але елементи його присутні в кожній з розглянутих логік.

Логіка була основним засобом, свого роду інструментом, який уможлиблював проведення диспуту. Тому зміст курсу логіки був спрямований на те, щоб дати студентам знання, які можна було використати на диспуті.

Як бачимо, всі підручники логіки, які аналізувались, мають досить схожу структуру. Цікаво, що дана структура характерна для логік, які викладались у різних навчальних закладах. Тим більше цікаво, що різниця між двома рукописними курсами, які читались в КМА, не надто віддаленими між собою у часі, часто була більшою, ніж між могилянським рукописом і єзуїтським чи уніатським. Так, курс великої логіки Сильвестра Кулябки (ДС/п169) досить близький до анонімного рукопису з Кам'янецької єзуїтської колегії (632/407С), а підручник Стефана Яворського (ДС/п152) близький до підручника Фелікса Кременя

з Львівської папської уніатської колегії (Мел.м./п130). Однак потрібно зауважити, що при розгляді рукописних курсів ми не знайшли жодного підручника, в якому би певна частина тексту дослівно збігалась з якимось іншим підручником. Крім того, всі підручники зосереджені навколо певного кола аристотелівсько-схоластичних ідей і не виходять за межі цієї ідейної схеми. Щоб пояснити це питання, треба звернутись до ситуації, яка існувала на той час у навчальному середовищі Європи навколо вивчення філософії, а зокрема логіки.

Вісімнадцяте століття входить до такої епохи в логіці, як Інтеррегnum, тобто період між середньовічною і модерною логікою. Датою виникнення модерної логіки вважається 1847 р., коли були видані одразу дві книги Августа де Моргана «Формальна логіка» і Джорджа Буля «Математичний аналіз логіки»³² – це і є завершення Інтеррегnumу. Але і до цієї дати були логіки, які за їхнім духом можна вважати модерними, це свого роду предтечі модерної логіки: Готфрід Вільгельм Ляйбніц (1646–1716 рр.), Леонард Ейлер (1707–1783 рр.), Йоган Генріх Ламберт (1728–1777 рр.), Бернард Бользано (1781–1848 рр.). Оскільки праці Готфріда Вільгельма Ляйбніца були видані ще до написання Стефаном Калиновським курсу логіки, можна б очікувати, що в цьому курсі є певне відображення Ляйбніцевих ідей, проте цього нам виявити не вдалось. Іво Томас, розглядаючи період Інтеррегnumу в «Історії логіки» під редакцією Пріора, характеризує його так:

Інтеррегnum був характерно безплідний, що є причиною розпуки, коли згадаєш, яке важливе місце логіка продовжувала займати в навчальній програмі, і коли згадаєш ту безмежну кількість авторів, які на ринок виносили свої підручники з логіки. Тенденцію видавати книги за будь-яку ціну стимулював постреформаційний час і післятридентійське збільшення кількості університетів, коледжів і семінарій³³.

Сімнадцяте і вісімнадцяте століття – це час друкарського капіталізму, коли, після винайдення друкарського станка, видавати книги стало набагато простіше, швидше і дешевше, що перетворило книгодрукування в прибуткову галузь. Тому більшість книжок, які виходили на той час в Європі, становили підручники, яких на той час потребував ринок. Оскільки філософія і її частина – логіка – входили в систему основної вищої освіти, велика кількість виданих підручників була з логіки. Ці підручники здебільшого сильно не відрізнялися один від одного. Виходили не дуже великим тиражами, але часто передруковувались. Були підручники, які витримували понад двадцять видань (напр., Йоан Батіста Дугамель, пізніше Едмунд Пурхоцій та ін.)³⁴. Незважаючи на те, що ці підручники сильно не відрізнялися між собою, в них

було представлено одне коло питань, висвітлення яких часто відрізнялось. В цей час після Тридентського собору схоластична філософія переживає своє відродження. Католицька церква, прийнявши виклик Реформації, мобілізує свої сили задля її подолання. Основною ланкою боротьби були саме навчальні заклади. Конфесійна боротьба була свого роду каталізатором зростання кількості навчальних закладів. Але вона була каталізатором і на ідеологічному фронті: для гідної відповіді викликам протестантизму потрібна була філософія, яка би трималась на католицьких засадах, але водночас включала б в себе елементи, які відповідають духові часу. Цю роль взяли на себе декілька шкіл, які виводили своє коріння ще зі середньовічної філософії – це томізм, представлений в основному домініканцями, а також кармелітами босими; скотизм, представлений францисканцями і бернардинами³⁴. Також в цей час досягає розквіту діяльність єзуїтського ордену, що заснований спеціально для протидії протестантизму, який також виходив з традиції томізму, але його мислителі, такі як Суарес, Фонсека, Толедо, сильно відхилились від основних ідей Томи Аквінського. Крім того, сімнадцяте і вісімнадцяте століття – це риторична епоха, де часто ідейний зміст відходив на другий план: важливо, як ці ідеї висловлювались. Тому нічого дивного, якщо в певних філософських курсах можна знайти еклектичність, коли ідеї різних філософських шкіл переплелися і деколи взагалі важко відрізнити, де закінчується томізм і починається скотизм чи окамізм.

Вивчаючи філософську спадщину КМА, ми мусимо брати до уваги всі особливості епохи, в якій вона існувала. Досліджуючи підручники з логіки, які збереглися до нашого часу, нам варто визначити, які західні підручники з логіки найбільше впливали на них. Оскільки в той час на Заході видавалось дуже багато таких підручників, і вони не дуже відрізнялись за змістом – це завдання непросте. Потрібно визначити, які підручники на Заході були найавторитетніші, впливали на дух викладання логіки конкретного відрізка часу. На жаль, Іво Томас, описуючи епоху Інтеррегnum, в основному зупиняється тільки на англійських підручниках, це само собою зрозуміло, оскільки його книга видана в Англії. Але мають бути й інші західні дослідження, які розглядають це питання. На жаль, при написанні цієї роботи вони були недоступні.

Інший спосіб дослідити західні впливи на курси логіки в КМА – це відшукати, які підручники були в розпорядженні її професорів в певний період, тобто наявні в бібліотеці КМА або в особистій власності певного професора. Цей спосіб (можна його назвати матеріальним, на противагу до першого, який є свого роду ідейним) реалізувати дуже важко, тому що багато

професорів певний період навчалось за кордоном, отож встановити, якими підручниками вони користувались, дуже важко. Досліджуючи, які книжки були у бібліотеці КМА в першій половині XVIII ст., також стикаємось із низкою труднощів. Перший каталог, що дає повний список літератури, яка містилась в бібліотеці – це каталог Іриней Фальковського з 1807 року. В ньому представлено 7764 томи³⁶. Цей каталог був виданий після пожежі 1780 р., коли згоріло більше як половина книг³⁷. Отже, в ньому представлена лишень частина книг, які були наявні в першій половині XVIII ст., натомість в ньому є багато книг, які надійшли до бібліотек після 1780 року завдяки подарункам знатних осіб. Микола Петров на основі цього каталогу робить спробу з'ясувати, які книги були в КМА в кінці XVII ст. Виходячи з презумпції, що книги, які вийшли в цей період, потрапили до КМА незадовго після свого виходу, можна вважати, що книги, які вийшли у XVII ст., були наявні в бібліотеці у цьому ж столітті³⁸. На нашу думку, керуватись такою презумпцією не можна, тому що переважна більшість книг, які були в бібліотеці КМА, потрапили до неї досить заплутаним шляхом, переважно як подарунки її випускників. Академія часто перебувала у фінансовій кризі і не могла скуповувати підручники, які вийшли найближчим часом. Але, незважаючи на це, каталог Фальковського дає інформацію про підручники, наявні в КМА. Ми зробили виписку назв підручників із логіки, що видані до 1730 р. і могли бути використані для розробки курсу логіки Стефана Калиновського.

Інший каталог, який може допомогти в даному дослідженні, – це каталог Криловського, бібліотеки КДА³⁹. В ньому підручники з логіки до 1730 р. представлено набагато краще, ніж у каталозі Фальковського. Ці книги потрапили до КДА переважно з інших монастирів і семінарій, і є шанси, що в ці місця вони були привезені з КМА, коли її вихованці засновували там школи. Крім того, цей каталог дає інформацію про підручники з логіки XVII – поч. XVIII ст., які наявні в даний момент в Києві і є в розпорядженні дослідника. Бібліотеку КДА було повністю перенесено до Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

¹ Філософські курси № 1, 2, 3, 4, 5 (тільки логіка), 6 (тільки діалектика), 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 (тільки діал.), 20, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 30, 31, 32 (тільки логіка), 34 (тільки діал.), 35, 36 (тільки логіка), 37, 38 (тільки діал.), 39, 40, 41 (тільки логіка), 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66 (тільки логіка), 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76 (тільки діал.), 77, 78, 79, 80, 82, 83 (тільки діал.), 84, 85, 86 (тільки логіка), 87 (тільки логіка), 88 в кн.: *Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К.: Наукова думка, 1982.

- ² Риторичні курси № 1, 6, 9, 10, 20, 25, 26, 27, 30, 39, 46, 54, 61, 63, 64, 71, 72, 73, 74, 76, 89, 91, 101, 107, 109. Там само.
- ³ Див.: Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академическ: В 2-х ч. – К., 1856. – Т. 1. – С. 285.
- ⁴ Див.: Ф. Прокопович. – С. 9–25.
- ⁵ Ф. Прокопович. – С. 43.
- ⁶ Микеладзе Э. Н. Основоположения логики Аристотеля // *Аристотель. Сочинения*: В 4-х т. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – С. 5.
- ⁷ Кондаков Н. И. Аристотель // *Кондаков Н. И. Логический словарь*. – М.: Наука, 1997. – С. 43.
- ⁸ Калиновський С. *Cursus philosophicus...* 123п/83. – Л. 58.
- ⁹ Moody E. *Srednjvekovna logika* // *Prior A. N. (uredio) Historija logike*. – Zagreb: Naprijed, 1970. – S. 58.
- ¹⁰ Там само. – S. 60–61.
- ¹¹ Там само. – С. 61.
- ¹² Кремінь. *Inceptus Philosophiae* – Мел.м./п130.
- ¹³ Калиновський С. *Cursus Philosophicus...* – 123п/73 і Дугамель – *Philosophia vetrus et nova...*
- ¹⁴ Калиновський С. *Cursus Philosophicus...* 123п/73.
- ¹⁵ Яворський С. Логіка. – С. 63–65; Калиновський С. *Cursus Philosophicus...* 123п/73.
- ¹⁶ Яворський С. Логіка. – С. 67–68; Калиновський С. *Cursus Philosophicus...* 123п/73; Кремінь. *Inceptus Philosophiae* – Мел.м./п130; Ілгнер. *Introductio ad Unversam Philosophiam* – ДА/п47.
- ¹⁷ Дугамель. *Philosophia vetrus et nova; Cursus Philospicus...* – 632/407С; Дубневич. *Philosophica peripatetica...* – 119п/76.
- ¹⁸ Дубневич. *Philosophica peripatetica...* – 119п/76.
- ¹⁹ Див.: Конверський А. Є. Логіка: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Четверта хвиля, 1998; Асмус В. Ф. Логіка. – К.: УВПЛ, 1947.
- ²⁰ Яворський С. Логіка... – С. 212–241; Анонім Т. І. *Philosophia scholastis disputationibus explicata...* – 632/407С; *Cursus philosophicus...* – ДС/п169.
- ²¹ Ілгнер. *Introductio ad Unversam Philosophiam...* – ДА/п47.
- ²² Кремінь. *Inceptus Philosophiae...* – Мел.м./п130.
- ²³ Дугамель. *Philosophia vetrus et nova...*; Калиновський – *Cursus Philosophicus...* – 123п/73.
- ²⁴ Яворський С. Логіка... С. 344–365; Калиновський С. *Cursus Philosophicus...* – 123п/73; Дугамель. *Philosophia vetrus et nova...*; Кремінь. *Inceptus Philosophiae...* – Мел.м./п130; Дубневич. *Philosophica peripatetica...* – 119п/76.
- ²⁵ Ілгнер. *Introductio ad Unversam Philosophiam...* – ДА/п47; *Cursus philosophicus* – ДС/п169; Анонім Т. І. *Philosophia scholastis disputationibus explicata...* – 632/407С.
- ²⁶ Кондаков Н. И. *Предикабилии* // *Кондаков Н. И. Логический словарь*. – М.: Наука, 1997.

- ²⁷ Крім рукопису Дубневича *Philosophica peripatetica*... – 119п/76, в якого після третьої пре-дикабилії текст обривається.
- ²⁸ *Ілгнер*. *Introductio ad Unversam Philosophiam*... – ДА/п47; *Кремінь*. *Inceptus Philosophiae*... – Мел.м./п.130;
- ²⁹ *Дугамель*. *Philosophia vetrus et nova*...; *Анонім Т. І.* *Philosophia scholastis disputationibus explicata*... – 632/407С.
- ³⁰ Див. першу частину цієї роботи.
- ³¹ Єдина логіка, побудована тільки за методом *Sic et non*: *Ілгнер*. *Introductio ad Unversam Philosophiam*... – ДА/п47.
- ³² *Prior A. N.* *Pretece suvremtne logike* // *Prior A. N.* (uredio). *Historija logike*. – Zagreb: Naprijed, 1970. – S. 87.
- ³³ *Ivo Thomas*. *Interregnum* // *Prior A. N.* (uredio). *Historija logike*. – Zagreb: Naprijed, 1970. – S. 78.
- ³⁴ *Duhamel*. *Philosophia vetrus et nova*; *Purchotius*. *Institutiones Philosophie etc.*
- ³⁵ *Котусенко В.* Томізм і його рцепція у філософії професорів КМА // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст / Редкол.: В. С. Горський (голова) та ін. – К.: КМ Академія, 2002. – С. 124.
- ³⁶ *Catalogus librorum Bibliothecae Academiae Kiovensis Anno Domini 1807* – шифр 11п/612 С.
- ³⁷ *Сотниченко П. А.* К истории библиотеки Киево-Могилянской академии // История становления и развития академических библиотек: Сб. науч. трудов / Под ред. М. В. Варфоломеевой. – М., 1987. – С. 99.
- ³⁸ *Петров Н. И.* Киевская Акадсмия во второй половине XVII века. – К., 1895. – С. 117–118.
- ³⁹ *Крыловский*. Систематический каталог книг Библиотеки Киевской Духовной академии.